

UMBRE SAU DOCTORI, ÎN PS. 87:11*

CĂLIN POPESCU

Seminarul Teologic „Neagoe-Vodă Basarab” Curtea de Argeș

calinpopescu_cz@yahoo.com

Abstract: The 11th verse of the Psalm 87 – according to the versification of the 1968 Synodal Bible, up to this day – is rendered differently, in these editions, than in previous ones, that were dependent on Septuagint (the explanation lying in the rapprochement the 1957 Synodal *Psalter* attempted with the Masoretic Text). The Masoretic vocalization *rephaim* (‘shadows’/‘dead’), instead of *ropheim* (‘physicians’), is considered the the only one logical in the context, by the Western post-Reformation tradition, and by some Romanian scholars won over by the coherence of this perspective, without considering the Greek *iatroi* (‘physicians’) – which is even given as an example for the inconsistency of Septuagint. However, an analysis of the context and of the way the two words are used in the Old Testament points out at least as many arguments in favour of the vocalisation option Septuagint testifies – whether the meaning of the verse needs to be slightly nuanced today or not.

Keywords: medicine in ancient Israel, Septuagint vs. Masoretic Text, Romanian Bible history, physicians in the Bible, Hebrew words for ‘dead’, Psalm 87/88.

1. Introducere

Traducerea versetului Ps. 87:11 pune o spinoasă problemă, evidentă din confruntarea versiunilor românești ale Psaltirii, care, în privința acestui verset, se împart în două tradiții distincte. Una o reprezintă B 1968 (incluzând P 1957 și retipărită până în prezent), unde avem: „Oare, morților vei face minuni? Sau *cei morți se vor scula* și Te vor lăuda pe Tine?”. Cealaltă, ilustrată de B 1914, în care găseam: „Au doară morților vei face minuni? Sau *doftorii vor scula* și se vor mărturisi ție?”. Cele două variante corespund, de altfel, surselor diferite: Textul Masoretic, respectiv Septuaginta. În Septuaginta (pornind de la codicii CS, CV, CA) avem textul: μη τοῖς νεκροῖς ποιήσεις θαυμάσια ἢ ἱατροὶ ἀναστήσουσιν καὶ ἐξομολογήσονται σοι; în versiunea din VULGATA a *Psaltirii iuxta LXX* este redat, în consecință: „numquid mortuis facies mirabilia aut *medici* suscitabunt et confitebuntur tibi”. În schimb, TM (88:11) are aici: קומו יִדְדֵי דָּוִד וְיִשְׁעֵי הַפְּלֵאָאִים אֲשֶׁר-לִפְנֵי יְהוָה. În concordanță cu această vocalizare, în NOVA găsim: „Numquid mortuis facies mirabilia, aut surgent *umbrae* et confitebuntur tibi?”. De asemenea, în ediția greacă B VAMVAS: Μήπως εἰς τοὺς

---

* Shadows or Physicians, in Ps. 87/88:11?

νεκρούς θέλεις κάμει θαυμάσια ἢ οἱ τεθνεώτες θέλουσι σηκωθῆ καὶ θέλουσι σὲ αἰνέσει. Aceasta este și varianta propusă de edițiile protestante de tiraj CORN și GBV: „Oare pentru cei morți faci Tu minuni? Sau se scoală *morții* să Te laude?” (în dependență, cum s-a mai spus¹, de B SEGOND: „Est-ce pour les morts que tu fais des miracles? Les *morts* se lèvent-ils pour te louer?”).

Fiecare din cele două variante de mai sus are, așadar, o istorie, cu nuanțe și variații care se pot observa trecând în revistă edițiile românești de până azi.

2. Tradiția soluției „doftori” (דּוֹפְטוֹרִי)

În primele formulări în românește răzbătea influența sursei slavone, iar P SCHEIANĂ are, deci: „Doară morților feceși ciude? Sau *vracii* (sl. *връчье*) înviu și ispovedescu-se ție?”. La PC 1577, formularea este identică, apoi, în ediția PC 1589, se mai adăuga: „*Au doară*” (...) „*să se ispovedească*”. De asemenea, întâlnim o mică variație în P HURM: „E doară morților ai făcut ciudesele sau *vracii pot* învie a se spunre ție?”. PD 1680 are: „Au, dóară, morților vei face miratele, sau *vracii scula-s-or și s-or mărturisi ție?*”, iar PVD 1673 parafrazează: „Au doară vei face ciudese cu morțâi,/ Să se scoale *vracii* din mormânt cu toțâi,/ Să-ț mărturiscă mila ta cea mare/ [Svânta-ț adevară în gropi și-n pierzare?”.

Cuvântul *vraci* e înlocuit cu *doftori* în manuscrisele care redau, inegal, versiunea lui Nicolae Milescu, făcând tranziția spre o dependență mai directă de Septuaginta. Mai întâi, în MS 4389 (care păstra încă titlul slavon, apropiat de cel ebraic: *Cântarea cântecului feciorilor lui Corei, în sfârșit, pentru Maeleth, ca să răspundă ale pricêperii lui Eman israelteaninul*) avem: „Au cu cei morți vei face minuni, sau *doftorii* se vor scula și se vor mărturisi ție?”. În MS 45 (unde titlul e preluat din LXX: *Cântare psalmului fiilor lui Core, la săvârșit, pentru Maeleth, ca să răspundă pricêperii Etham israelteanul*) găsim varianta asemănătoare: „Au morților vei face minuni, au *doftorii* să vor scula și vor mărturisi ție?”. B 1688 urmează deci această ultimă formulare: „Au morților vei faci minuni, au *doftorii* se vor scula și vor mărturisi ție?”

În B 1795, Samuil Micu va prelua o formulare din PA 1710 și PD 1725: „Au, doară, morților vei face minuni, sau *doftorii vor scula și să vor mărturisi ție?*”. Apoi, B BUZĂU va continua cu aceeași formă (schimbând numai *au doar*, în loc de *au doară* și *se* în loc de *să*). Pe de altă parte, B VULG preferă aici forma reflexivă: „Au doară morților vei face minuni sau doftorii *să vor scula și să vor mărturisi Ție?*”, iar B 1819, de asemenea: „...doftorii *să vor scula și să vor...*”. B SIBIU va actualiza doar vocalizarea: „...doftorii *se vor scula...*”. Se observă, deci, că avem două tradiții și în ceea ce privește interpretarea ambiguii diateze grecești la verbul ἀναστήσουσιν: B 1914, după versiunile B BUZĂU, B 1795, PD 1725, PA 1710, P HURM, înțelege: „*doftorii vor scula?*”, în timp ce edițiile B SIBIU, B 1819, B 1688, PD 1680, PC 1577 și

¹ Vezi, de pildă, Conțac (2014, 71); Cornilescu (1923, 569).

P SCHEIANĂ preferă forma medie/reflexivă: „doftorii *se vor scula*” – continuarea fiind, în ambele tradiții: „și se vor mărturisi ție”. B ANANIA vine cu o explicație (în stilul ediției), optând pentru soluția activă/tranzitivă: [„Oare morților *le* vei face minuni?] Sau *doctorii îi* vor scula *pe ei din morți pentru ca aceia să-ți aducă laudă?*”. Oferind ca trimeri Ps. 6:5 și Bar. 2:17, ediția dă, în notă, următoarea lămurire:

Doctorii nu au puterea de a învia morți (desigur, nu e vorba de tehnica medicală a reanimării); numai Dumnezeu o poate face, dar fără să contrazică principiul dreptății. Aici, însă, „doctorii” pot fi și o aluzie la medicii egipteni care îmbălsămau cadavrele prefăcându-le în mumii; ei puteau astfel să-i asigure cadavrelor longevitate, ferindu-l de descompunere, dar nu și înviere.

În fine, cealaltă traducere nouă, SEPT NEC, propune un sens apropiat, dar cu un cuvânt nou (astfel încât să se evite supărătoarele conotații bigote antimedicale): „Oare pentru cei morți vei face minuni? Sau *vindecătorii îi vor ridica și-Ți vor aduce laudă?*”. Autoarele, Francisca Băltăceanu și Monica Broșteanu, țin să specifice în subsol că, totuși, „TM are *Oare umbrele se vor scula*” – de altfel, în traducerea pentru Arhiepiscopia romano-catolică (P ARC), aceleași autoare dau: „Oare pentru cei morți vei face minuni, sau *cei din țara umbrelor se vor ridica să te laude?*”.

3. Tradiția soluției „umbre” (מִרְפָּרִים)

După cum am amintit, mai avem și tălmăciri care exprimă, la noi, influența culturilor teologice unde Textul Masoretic e considerat superior Septuagintei. E de amintit în primul rând tradiția locală creată de edițiile Societății Biblice Britanice. Întâi, P ARISTIA (1859): „Nu cumva vei face miracole? Sau *morți se vor scula*, (și) te vor lăuda?” (după B VAMVAS, care are τερνεωτες). Apoi P KELLER: „Face-vei tu miraculii la morți? Figurele cele întunecose scula-se-vor și vor lăuda pre tine?”. Începând cu P VORUSLAN (1866), se optează pentru *umbre*: „Au morților vei face minuni, or *umbre* scula-se-vor și te vor lăuda?”. PIM 1867: „Ore morților *li* vei face minuni? Scula-se-vor *umbre*, ca să te laude?” (identic și în VT IAȘI), apoi BI 1871, BP 1873, BI 1874: „Scula-se-vor *umbrele*, ca să te laude?”; B 1921, în limba actualizată: „Oare morților *le* vei face minuni? Scula-se-vor *umbrele*, ca să te laude?”. În virtutea dependenței amintite de B SEGOND, edițiile CORN (1920-1924) (urmate de edițiile GBV 1989-1990) au: „Oare pentru morți faci Tu minuni? Sau *se scoală morții* să Te laude?”. CORNREV 1931 are din nou *umbre*: „Oare morților *le* vei arăta o minune? *Se vor scula oare umbrele* și te vor lăuda?”, și GBV 2001 (din nou dependentă de CORNREV): „Vei face o minune pentru cei morți? Sau se vor ridica *umbrele* să Te laude?”. În fine, NTR (2006-2014) propune: „Faci tu oare minuni pentru cei morți? Oare *sufletele morților se scoală* ca să Te laude?”.

Ar mai fi de amintit versiunile: P CIMARA: „Oare pentru morți minuni vei face? Oare *umbre se vor ridica*, și te vor lăuda?”; P PANDREA: „Au doar pentru cei morți vei face minuni? Sau se vor scula *umbrele*, ca să Te laude?”; P ARC, traducerea amintită pentru Arhiepiscopia Romano-Catolică, precum și traducerea catolică BC 2013: „Oare pentru cei morți ai să faci minuni? Sau se vor scula *umbrele* să te laude?”.

Desigur, curentul a influențat și traducători din spațiul ortodox. Putem menționa în primul rând ediția de compromis a P BĂLGRAD: „Au morților vei face minune? Au *morții vor învia* și să se ispoveduiască Ție?”. De asemenea, P ONCIUL: „Au celor morți vei face minune, au *umbrele se vor scula* să te laude pe tine?” – împreună cu notele explicative de la acest verset și de la următoarele:

Adecă, pre cel ce l-ai lăsat să moară, nu-l vei mai face să vieze. Umbre se numeau morții, pe care evreii vechi și le închipuiau ca ființe ce petrec triste și în tăcere într-un loc sub pământ, numit șeol, cărora le lipsea sângele și puterea vieții, dară nu și toate puterile spirituale (Ieș. 14:9 et passim). Pătimitorul din Psalmul acesta se roagă deci, ca Dumnezeu să-i țină viața, ca să-l poată lăuda pre Dumnezeu, căci fiind odată mort, nu-l va putea lăuda.

Mortul nu poate lăuda nici îndurarea ta, nici fidelitatea sau credincioșia ta. Tot așa mortul nu poate cunoaște faptele tale minunate, câte le faci într-o susținere și guvernare a lumii, pentru ca să le admire și să te laude. Și dreptatea ta, care o arăți către oameni, apărându-i și mântuindu-i de rele. În pământul uitării, în împărăția umbrelor unde petrec morții, care nu-și mai aduc aminte de cele din viață, nici nu știu ce se petrece în lumea aceasta. Și la poezii păgâni morții, bând din râul Lete, uită de toate cele din viață.

Cu această istorie bogată, versiunile bazate pe Textul Masoretic au căpătat suficient prestigiu pentru a fi preluate și de edițiile sinodale (prin traducători care s-au bazat pe condeiul scriitoricesc și simțul limbii mai mult decât pe abordarea de bibliști): Nicodim Munteanu – B 1936 și B 1944: „Oare pentru cei morți vei face minuni, sau *morții se vor scula* și te vor lăuda?”; Gala Galaction (plus Vasile Radu) – B 1939: „Oare vei face tu minuni pentru cei morți și *umbrele se vor scula* să te laude?”. Biblia ortodoxă s-a aliniat, astfel, curentului general apusean. În limba franceză, de pildă, pe lângă ediția B SEGOND, deja pomenită, se mai pot menționa aici cunoscutele versiuni B JERUS („Pour les morts fais-tu des merveilles, les ombres se lèvent-elles pour te louer?”) sau TOB („Feras-tu un miracle pour les morts? Les trépassés [‘cei decedați’] se lèveront-ils pour te célébrer?”). În germană, se ține cont, desigur, de versiunea LUTHER: „Wirst du denn unter den Toten Wunder tun, oder werden die Verstorbenen [‘cei decedați’] aufstehen und dir danken?”.

În englezește, în afară de versiunea BRENTON (care redă Septuaginta: „Wilt thou work wonders for the dead? or shall physicians raise them up, that they shall praise

thee?”²), edițiile biblice preferă, în general, Textul Masoretic. Prima frază a versetului arată aproximativ: [*Wilt/Do you*] [*show/work/perform wonders/miracles/ amazing things*] [*for/to*] [*the/those who are*] [*dead?*]; apoi, în partea a doua a versetului, găsim:

shall *the dead* arise and praise thee? (KJV); do *those who are dead* rise up and praise you? (NIB); do *dead people* rise up and praise you? (NIRV); (Do you show your wonders to *the dead*?) Do *their spirits* rise up and praise you? (NIV); shall *they that are deceased* arise and praise thee? (ASV); do *the departed* rise up to praise you? (ESV); will *the departed spirits* rise and praise? (NAS); do *the departed spirits* rise up and give you thanks? (NET); do *ghosts* rise up and give you thanks? (CEB); shall *the shades* arise and praise thee? (DBY); do *the shades* arise and praise you? (NAB); can *shadows* rise up to praise you? (NJB).

4. Transpunerile lui רפאים în Septuaginta

Din această înșiruire de variante, se observă că versetul comportă nu doar una, ci mai multe dificultăți de traducere. Capitală este, desigur, alegerea între *morți/ umbre* și *doftori/ vraci* (cu variantele: *doctori, vindecători, îmbălsămători*): în prima variantă, textul ar contrazice învățătura de credință creștină (și iudaică) – în sensul negării *învierii (sculării/ ridicării)* celor morți (a lui Hristos, dar și cea de obște). Apoi, în caz că se alege *doftorii*, tot avem două subprobleme: *se vor scula sau vor scula* (atât sensul reflexiv, cât și cel tranzitiv fiind folosite de traducători)? Pe de altă parte, cine *laudă*? Doftorii? Cei sculați? Ori, poate, chiar lumea din jur – căci și sensul impersonal e de asemenea acoperit de exprimarea grecească? De altfel, chiar și în prima parte a versetului avem de ales între un dativ instrumental/ referențial „*cu cei morți* vei face minuni” și unul de destinație/ interes: „*pentru cei morți* vei face minuni”. În prima variantă, aleasă de versiunile PD 1673 și MS 4389, ajungem, indiferent de continuarea versetului, la o posibilă interpretare neconvenabilă pentru Ortodoxie (minunile privitoare la moaște, de pildă, nu ar fi demne de Dumnezeu).

În chestiunea principală, constatăm că aderența la Textul Masoretic câștigă tot mai mult teren, chiar și în cadrul a ceea ce s-ar presupune a fi tradiția biblică ortodoxă. Teologul Eugen Pentiuc (2014, 76-77) afirmă, de exemplu:

In contrast to Jerome, Augustine’s excessive reverence for the Septuagint made the latter embrace even *the errors of this translation* (subl. n.). Ps. 87 (88) is the case on point. Even though in v. 11 (10) the Hebrew text (“shadows”) is more intelligible in the context, Augustine advances a sui generis interpretation based on the Greek wording (“physicians”):

² Iar PFP (ediție ce adaptează traducerea Coverdale pe baza versiunii slavone, cu binecuvântarea Sinodului rus) are: „Shalt Thou indeed work wonders with the dead? Or shall physicians revive them, and they shall praise Thee”.

„The following verse, *Shall physicians revive them, and shall they praise you?* [Ps. 87/88:11/10] means, that the dead shall not be revived by such means, that they may praise you. In the Hebrew there is said to be a different expression: giants [Heb rephayim “shadows, dead spirits”] being used where physicians [Gk iatroi] are here: but the Septuagint translators, whose authority is such that they may deservedly be said to have interpreted by the inspiration of the Spirit of God owing to their wonderful agreement, conclude, not by mistake, but taking occasion from the resemblance in sound between the Hebrew words expressing these two senses, that the use of the word is an indication of the sense in which the word giants is meant to be taken”.³

În ciuda acestei poziții așa de tranșante, nu putem avea în niciun caz aici o simplă „eroare de traducere”, de vreme ce Septuaginta prezintă același tip de divergențe față de Textul Masoretic și în alte câteva contexte similare:

Isaia 26:14, 19. B 1968: (13. Doamne, Dumnezeu nostru, am avut peste noi și alți stăpâni afară de Tine, dar noi ne vom aduce aminte numai de numele Tău!) 14. Morții nu vor mai trăi și *umbrele nu vor învia*, fiindcă Tu le-ai pedepsit și le-ai nimicit și ai șters până și numele lor. [...]

19. Morții Tăi vor trăi și trupurile lor vor învia! Deșteptați-vă, cântați de bucurie, voi cei ce sălășluiți în pulbere! Căci roua Ta este rouă de lumină și din sânul pământului *umbrele vor învia*.

TM: מַתִּים בְּלִיָּהוּי רָפְאִים בְּלִי־קִמּוֹ לְכֹן פְּקֻדָּתְךָ וְתִשְׁמִי־דָם וְתִאֲבֹד כָּל־זִכְרִי לָמוֹ:

[...] יְחִיו מִתֵּיָד נְבִלָתִי יְקוּמוּן הַקִּיצוֹ וְרִנְנוּ שְׂכָנֵי עִפְרָי כִּי טַל אֹרֶת טִלְדָּךְ [...]

וְאֶרְץ רָפְאִים תִּפְּלֵ:

LXX: οἱ δὲ νεκροὶ ζῶσιν οὐ μὴ ἴδωσιν οὐδὲ ἰατροὶ οὐ μὴ ἀναστήσωσιν διὰ τοῦτο ἐπήγαγες καὶ ἀπώλεσας καὶ ἦρας πᾶν ἄρσεν αὐτῶν [...].

ἀναστήσονται οἱ νεκροὶ καὶ ἐγερθήσονται οἱ ἐν τοῖς μνημείοις καὶ εὐφρανθήσονται οἱ ἐν τῇ γῆ ἢ γὰρ δρόσος ἢ παρὰ σοῦ ἴαμα αὐτοῖς ἐστὶν ἢ δὲ γῆ τῶν ἀσεβῶν πεσεῖται.

B 1914: Iar morții viață nu vor vedea, *nici doftorii nu vor învia*, pentru aceasta le-ai adus asupra și ai pierdut, și ai ridicat toată partea bărbătească a lor. [...]

Învia-vor morții și se vor scula cei din mormânturi și se vor veseli cei de pre pământ, că roua cea de la tine vindecare lor este, și *pământul necredincioșilor va cădea*.

VULGATA: morientes non vivant/*videant gigantes non resurgant* propterea visitasti et contrivisti eos et perdidisti omnem memoriam eorum. [...]

...*et terram gigantum detrahes in ruinam.*

³ Comentariul augustinian, *Ennarationes in Psalmos*, datează de la începutul secolului al V-lea. Divergența era deci vizibilă de atunci, deși semnele vocalice masoretice au fost adăugate în secolul al VII-lea – tradiția textului biblic ebraic fiind stabilizată în secolul al II-lea. Și în versiunea siriacă Peshitta îl găsim aici pe *gaboro* (de la גבורה), ‘uriașul’ sau ‘viteazul’ – cum este numit Nimrod, primul *viteaz* biblic, vânătorul hamit din Fac. 10:8 (v. și Ios. 12:4; Iov 26:5; Is. 14:9; 26:19).

NOVA: Mortui non reviviscunt, *defuncti non resurgent*; propterea visitasti et contrivisti eos et perdidisti omnem memoriam eorum. [...]

Reviviscunt mortui tui, interfecti mei resurgent. Expergiscimini et laudate, qui habitatis in pulvere, quia ros lucis ros tuus, *et terra defunctos suos edet in lucem*.

(CORN: *pământul va scoate iarăși afară pe cei morți*. B SECOND: *Et la terre redonnera le jour aux ombres*.)

Williams (2001, 267) bănuiește, de altfel, că ar fi existat un fel de legătură între traducerea Cărții Isaia și cea a Psalmilor, prima fiind, probabil, influențată de ultima. Oricum, constatăm că ideea învierii refaimilor e absentă și din pasajul de mai sus. Cuvântul *refaimi* însă nu era deloc unul necunoscut traducătorilor alexandrinii, cum se poate vedea din exemplele următoare (în care putem observa, pe de altă parte, și o doză de creativitate în redarea lui):

Isaia 14:9. B 1968: Șeolul (iadul) se mișcă în adâncurile sale, ca să iasă întru întâmpinarea ta. Pentru tine el deșteaptă *umbrele*, pe toți stăpânitorii pământului; el ridică de pe jilțurile lor pe toți împărașii pământului.

TM: **שׂוֹאֵל מִתַּחַת רְגְזָה לְךָ לְקִרְאָת בּוֹאֵךְ עוֹרֵר לְךָ רְפָאִים כְּל־עֲתוּדֵי אֶרֶץ הַקַּיִם מִכְסֹאֵיהֶם כָּל מַלְכֵי גוֹיִם:**

LXX: ὁ ἄδης κάτωθεν ἐπικράνθη συναντήσας σοι συνηγέρθησάν σοι πάντες οἱ γίγαντες οἱ ἄρξαντες τῆς γῆς οἱ ἐγείραντες ἐκ τῶν θρόνων αὐτῶν πάντας βασιλεῖς ἔθνων.

B 1914: Iadul jos s-a amărât întâmpinându-te pe tine, sculatu-s-au împreună cu tine, toți *uriașii* cei ce au stăpânit pământul, care au scos din scaunele sale pre toți împărașii neamurilor.

NOVA: Infernus subter conturbatus est in occursum adventus tui; suscitavit tibi *umbras*, omnes principes terrae surgere fecit de soliis suis, omnes reges nationum.

VULGATA: ... *gigantas* omnes principes terrae surrexerunt de soliis suis omnes principes nationum

Iov 26:5. B 1968: Înainte de Dumnezeu, umbrele răposaiilor tremură sub pământ, iar apele și vietățile din ape se înspăimântă.

TM: **הַרְפָּאִים יְחֹלְלוּ מִתַּחַת מֵיִם וְשִׁכְנֵיהֶם**

LXX: μὴ γίγαντες μαιωθήσονται ὑποκάτωθεν ὕδατος καὶ τῶν γειτόνων αὐτοῦ

B 1914: Au doară *uriașii* se vor chinui sub ape, și cei ce locuiesc cu ei acolo?

NOVA: Ecce *umbrae* gemunt sub aquis, et qui habitant cum eis.

VULGATA: ecce gigantes gemunt sub aquis et qui habitant cum eis

BRENTON: Shall giants be born from under the water and the inhabitants thereof?

Pilde 21:16. B 1968: Un om care rătăcește de pe drumul înțelepciunii, se va odihni curând în adunarea celor morți.

TM: **אִם תִּוָּעָה מִדְרֹךְ הַשְּׂכָל בְּקֵהֶל רְפָאִים יָנוּחַ**

LXX: ἀνήρ πλανώμενος ἐξ ὁδοῦ δικαιοσύνης ἐν συναγωγῇ γιγάντων ἀναπαύσεται

B 1914: Omul cel rătăcește din calea dreptății, se va odihni întru adunarea uriașilor.
 NOVA: Vir, qui erraverit a via prudentiae, in coetu umbrarum commorabitur.
 VULGATA: vir qui erraverit a via doctrinae in coetu gigantum commorabitur
 BRENTON: A man that wanders out of the way of righteousness, shall rest in the congregation of giants.

În versetul precedent, sensul e apropiat și în siriacă, unde găsim: ‘locuitori în pământ’. De altfel, și Septuaginta mai folosește, în loc de οἱ γίγαντες, varianta οἱ γηγενεῖς, având sensurile (v. BAILLY): ‘fiii pământului’, deci ‘Giganții’ și ‘Titani’; ‘giganții’; ‘cei născuți din pământ’.

Pilde 2:18. B 1968: (16. Atunci tu vei scăpa de femeia care este a altuia, de străina ale cărei cuvinte sunt ademenitoare) [...] 18. Căci ea se pleacă împreună cu casa ei spre moarte și drumul ei duce în iad.

TM: כִּי הִשָּׁתָּחַ אֶל-מִןתּוֹ בֵּיתָהּ וְאֶל-רַפָּאִים מִעֲגֻלְתֶּיהָ

LXX: ἔθετο γὰρ παρὰ τῷ θανάτῳ τὸν οἶκον αὐτῆς καὶ παρὰ τῷ ᾄδι μετὰ τῶν γηγενῶν τοὺς ἄξοντας αὐτῆς

B 1914: Că și-a pus lângă moarte casa sa, și lângă iad *cu pământeni* cărările sale

NOVA: Inclinata est enim ad mortem domus eius, et *ad inferos* semitae ipsius;

VULGATA: et pacti Dei sui oblita est inclinata est enim ad mortem domus eius et *ad impios* semitae ipsius

Pilde 9:18. B 1968: (13. Nebunia este o femeie gălăgioasă, proastă și care nu știe nimic. 14. Ea stă la ușa casei sale, pe un scaun înalt și strigă [...] 17. „Apa furată e mai plăcută și pâinea mâncată pe furiș are gust mai bun”.) 18. Și omul nu știe că acolo sunt numai *umbre*, iar cei pe care îi pofteste nebunia se află de mult în adâncurile șeolului (*locuința morților*).

TM: וְלֹא-יָדַע כִּי-רַפָּאִים שָׁם בְּעַמְקֵי שְׂאֵל קְרָאֶיהָ:

LXX: ὁ δὲ οὐκ οἶδεν ὅτι γηγενεῖς παρ’ αὐτῆ ἄλλονται καὶ ἐπὶ πέτευρον ᾄδου συναντᾷ

B 1914: Și el nu știe, că *pământeni* la dansa pier, și îi duce în fundul Iadului.

NOVA: Et ignoravit quod ibi sint *umbrae*, et in profundis inferni convivae eius.

VULGATA: et ignoravit quod *gigantes* ibi sint et in profundis inferni convivae eius.

Sensul propriu, literal-istoric al refaimilor a fost totuși redat în Septuaginta mai ales prin însușirea lor distinctivă, de *giganți*. Așadar, *refaimii* nu sunt redați cu sensul de ‘umbre’, chiar dacă sunt asociați cu șeolul – căci nu poate face abstracție de conotația lor religios-istorică –, așa cum în românește *turci* nu are conotația de ‘bruneți’, ci de ‘dușmani externi’. După Pentiu (2014), ca să nu confunde vocalizarea, Septuaginta ar fi trebuit deci să spună, în Ps. 97:11: „oare giganții se vor scula și te vor lăuda pe Tine?”. Desigur, רַפָּאִים e tradus aici în engleză ca *shadons* pentru că, în acest context, numai așa e posibil, doar că de fapt רַפָּאִים nu are ce căuta în context, din cauza conotației inadecvate, de adversitate istorică.

În **Geneza 14:5** avem:

LXX: ἐν δὲ τῷ τεσσαρεσκαίδεκάτῳ ἔτει ἦλθεν Χοδολλογομορ καὶ οἱ βασιλεῖς οἱ μετ' αὐτοῦ καὶ κατέκοψαν τοὺς γίγαντας τοὺς ἐν Ασταρωθ Καρναῖν καὶ ἔθνη ἰσχυρὰ ἅμα αὐτοῖς καὶ τοὺς Ομμαίους τοὺς ἐν Σαυη τῇ πόλει.

B 1968: Și în al patrusprezecelea an au venit Kedarlaomer și regii, care țineau cu el, și *au bătut pe Refaimi* la Așterot-Carnaim, pe Zuzimi la Ham, și pe Emimi la Șave-Chiriataim; (**14:18**. Urmașilor tăi voi da: ... Pe Hetei, pe Ferezei, pe *Refaimi*...)

B 1914: și *au tăiat pre uriașii* cei din Astarot și Karnaim și neamuri tari împreună cu ei NOVA, VULGATA: percusseruntque *Raphaim (Rafaim)* in Astharothcarnaim:

BRENTON: and cut to pieces *the giants* in Astaroth, and Carnain, and strong nations with them.

Ios. 12:4.

LXX: καὶ Ὀγ βασιλεὺς Βασαν ὑπελείφθη ἐκ τῶν γιγάντων ὁ κατοικῶν ἐν Ασταρωθ καὶ ἐν Εδραῖν

13:12. οὗτος κατελείφθη ἀπὸ τῶν γιγάντων καὶ ἐπάταξεν αὐτὸν Μωυσῆς καὶ ἐξώλεθρευσεν

1Paral. 20:4.

LXX: καὶ ἐγένετο μετὰ ταῦτα καὶ ἐγένετο ἔτι πόλεμος ἐν Γάζερ μετὰ τῶν ἀλλοφύλων τότε ἐπάταξεν Σοβοχαὶ ὁ Ουσαθὶ τὸν Σαφου ἀπὸ τῶν υἱῶν τῶν γιγάντων καὶ ἐταπείνωσεν αὐτόν

B 1968: După aceea s-a început războiul cu Filistenii la Ghezer. Atunci Sibecai Hușatitul a bătut pe Sipai, *unul din urmașii Refaimilor*, și s-au supus și ei.

B 1914: Sefei, *cel din fiii uriașilor*

De aceea, există și pasaje în care cuvântul este doar transcris, *Refaimi/Rafaini*, ca în Deut. 2:11, 20; 3:11 (ideea despre Og fiind reluată în pasajul anterior din Iosua, dar cu traducerea Genezei: *gigantii*):

Deut. 2:11. LXX: *Ραφαῖν* λογισθήσονται καὶ οὗτοι ὥσπερ οἱ Ενακίμ

B 1968: Și aceștia se socoteau printre *Refaimi*, ca fiii lui Enac

B 1914: *Rafainii* se vor socoti și ei ca Enachimii

2:20. LXX: *γῆ Ραφαῖν* λογισθήσεται καὶ γὰρ ἐπ' αὐτῆς κατῴκουν οἱ Ραφαῖν τὸ πρότερον

B 1968: Acesta se socotea a fi *pământul Refaimilor* (B 1914: *Rafainilor*), căci *Refaimii* locuiseră înainte într-însul.

3:11. LXX: Ὀγ βασιλεὺς Βασαν κατελείφθη ἀπὸ τῶν *Ραφαῖν*

B 1968: Og, regele Vasanului, rămăsese *din Refaimi*. B 1914: *de la Rafain*.

TM: מִיִּשְׁרָאֵל רַחֲמָיִם

3:13. LXX: καὶ τὸ κατάλοιπον τοῦ Γαλαδ καὶ πᾶσαν τὴν Βασαν βασιλείαν Ὀγ ἔδωκα τῷ ἡμίσει φυλῆς Μανασση καὶ πᾶσαν περίχωρον Ἀργοβ πᾶσαν τὴν Βασαν ἐκείνην *γῆ Ραφαῖν* λογισθήσεται

B 1968: Iar rămășița cealaltă din Galaad și tot Vasanul, țara lui Og, le-am dat la jumătate din seminția lui Manase; tot ținutul Argob, cu tot Vasanul se numește țara *Refaimilor*. B 1914: *pământul Rafainilor*.

TM: אֶרֶץ רַפְאִים

Pentru redarea toponimului *Valea Refaim* (רַפְאִים, עֵמֶק), Septuaginta folosește deci mai multe soluții, păstrând doar consecvențe locale.

În 2Reg. 5:18 găsim, corespunzător lui רַפְאִים עֵמֶק: εἰς τὴν κοιλάδα πῶν τιτάνων, iar în 2Reg. 5:22 și 23:13, varianta: ἐν τῇ κοιλάδι πῶν τιτάνων – și ἐν τῇ κοιλάδι Ραφαεῖν (CA)/Ραφαεῖμ (CV) – astfel că în B 1914 avem: „la/in Valea Titanilor/in valea lui *Rafain*” (expresia רַפְאִים עֵמֶק fiind redată uniform în B 1968: „în valea Refaim”, în NOVA/VULGATA: „in valle Raphaim”, dar și în BRENTON: „in the valley of the giants/of Giants”).

În 1Paral. 11:15, 14:9, traducerea este: ἐν τῇ κοιλάδι πῶν γιγάντων (B 1968: „în valea *Refaim*”; B 1914: „în valea *uriasilor*”; BRENTON: „in the *giants*’ valley”; NOVA/VULGATA: „in valle *Raphaim*”; în Ios. 15:8 e folosită expresia: ἐκ μέρους γῆς Ραφαῖν (redată de B 1914 prin: „de latura pământului *Rafain*”; cf. BRENTON: „in a *rich valley*”), variantele latine VULG („in summitate vallis *Rafaim*”) și NOVA („in extrema parte vallis *Raphaim*”) corespunzând textului din B 1968: „la marginea văii Refaim”.

În Ios. 18:16, avem ἐκ μέρους ΕμεκΡαφαῖν – LXX optând pentru o transcriere fonetică, în care e urmată de B 1914: „din partea *Emec Rafain*”, BRENTON: „on the side of *Emec Raphain*” (NOVA și VULGATA au, la fel, „in extrema parte vallis *Raphaim*” – în VULGATA, scris „*Rafaim*”). Textul lipsește aici din traducerea B 1968 până în prezent).

În fine, Is. 17:5 are: LXX: ἐν φάραγγι στερεῶ; B 1914: „în vale *seacă*”; BRENTON: „in a *rich valley*”; B 1968: „în valea *Refaim*”; NOVA: „in valle *Raphaim*”; VULGATA: „in valle *Gigantum*”.

5. Umbrele, inamice

Aparent, în ebraica biblică ar exista, așadar, două sensuri distincte ale cuvântului *refaimi*: în afară de cel literal-istoric, referitor la rasa puternică și înaltă ce a trăit odinioară în Canaan, ar mai fi sensul mai livresc, denumind spiritele morților din Șeol – unde, prin lungimea umbrelor, toți răposații pot fi numiți *refaimi*, ca figură de stil. Unii exegeți încearcă să susțină și o legătură cu *morții lungi* pe care îi invoca ritualul funerar ugaritic – care i-ar fi influențat și pe evrei să le atribuie morților un

rol magic în viața cotidiană⁴. Se interpretează și că umbrele răposaților ar fi lungi întrucât ele nu mai au apăsarea legilor lumești și pentru că ar aparține timpului mitic⁵. Astfel de elaborări teoretice se sprijină însă în special pe vocalizarea masoretică divergentă din acest Psalm, creând paralela רָפְאִים/פְּתִים – locurile similare din Isaia sunt mai neconcludente în această privință. Sensul lui רָפְאִים, cum se poate deduce din contextele lui exclusiv negative, nu se reduce la „morții” obișnuiți⁶, căci nu poate fi disociat de sensul lui istoric, de vrăjmași – a căror condamnare veșnică împlinea dreptatea minunată a lui Dumnezeu.

În logica demersului psalmistului (v. Gunkel 1998, 131), rugăciunea reprezenta ultima șansă ca Dumnezeu să intervină în favoarea sa, în primejdia simbolizată prin groapă (precum, alte dați, prin ape mari ori șuvoaie). Motivul general al plângerii (ibid., 174) – chiar al plângerii ca ultim cuvânt (ibid., 179) – lasă totuși loc, în Psalmii biblici (spre deosebire de creații asemănătoare accadiene sau egiptene), și unui sentiment pozitiv, al relației de încredere cu Dumnezeul adevărat, căruia rugătorul își permite să-I amintească (Brueggemann 2014, 523) și ceea ce are El Însuși de pierdut: dacă psalmistul și-ar înceta laudele, nu ar fi în interesul Lui (Zernecke 2014, 35) – desigur, în logica iubirii divine. Dacă psalmistul, în pragul morții, ar respinge scularea morților (în sensul de înviere), ba s-ar și solidariza cu *refaimii* (ca și cum L-ar înfrunta pe Dumnezeu, Care a făcut ca vechii uriași să fie sinonimi cu morții), apelurile lui din începutul Psalmului ar fi anulate.

Există în Psaltire și alte pasaje triste, cu un limbaj asemănător – de aceea varianta masoretică e plauzibilă, la o analiză superficială –, doar că în ele există, de fiecare dată, loc pentru indiciile credinței:

⁴ Definițiile dicționarilor ebraice sunt aici neobișnuit de filosofice: vezi cum e tratată rădăcina la SANDER (explicația, ca la toți specialiștii, se bazează pe acest verset, vocalizarea masoretică fiind luată ca infailibilă); KOEHLER amintește diversele teorii care circulă despre legătura între *refaimi* și *iatroi*, ca spirite vindecătoare, ori ca eufemism pentru *morți*. S-a creat parcă o întreagă disciplină a demonstrării echivalenței între *refaimii* biblici și acei *rapi'ima* (Lewis 1989, 36) sau *rapi'uma* (id. 1999, 226) din textele ugaritice.

⁵ Se face legătura cu rădăcina רָפַח 'a relaxa', 'a slăbi' (ca forma umbrei), interșanjabilă într-adevăr cu rădăcina רָפָא, după cum se observă și din 2Reg. (2Sam.) 21:15-22, unde רָפָא, ca singular al lui רָפְאִים, e atestat de Septuaginta și Peshitta (v. Rouillard-Bonraisin 1999, 698), doar că aceasta complică speculațiile etimologice și așa șubrede privind רָפְאִים ca 'umbre' (ugaritice). „The Repha'im-as-Giants may loom large, but only in the metaphoric sense. They are gigantic precisely because they have withdrawn into the mythic past. Having relaxed their grip on the real world, they've become, as the saying goes, mere ghosts of their former selves” (Levin 1997, 17).

⁶ Rouillard-Bonraisin (1999, 696) forțează concluzia că orice rege mort ar fi fost una cu *refaimii*.

Ps. 21:16: „În țărâna morții m-ai pogorât. 21. Iar Tu Doamne, nu depărta ajutorul Tău de la mine.” Ps. 29:7: „Doamne, întru voia Ta, dat-ai frumuseții mele putere; dar când ți-ai întors fața Ta, eu m-am tulburat. 8. Către Tine, Doamne, voi striga și către Dumnezeuul meu mă voi ruga. 9. Ce folos ai de sângele meu de mă cobor în stricăciune? Oare, Te va lăuda pe Tine țărâna, sau va vesti adevărul Tău?” Ps. 103:30: „Dar întorcându-ți Tu fața Ta, se vor tulbura; lua-vei duhul lor și se vor sfârși și în țărână se vor întoarce. 31. Trimite-vei duhul Tău și se vor zidi și vei înnoi fața pământului.” Ps. 117:17: „Nu voi muri, ci voi fi viu și voi povesti lucrurile Domnului. 18. Certând m-a certat Domnul, dar morții nu m-a dat.” Ps. 118:175: „Viu va fi sufletul meu și te va lăuda.” Ps. 113:25: „Nu *morții* (ebr. מְתִים) Te vor lăuda pe Tine, Doamne, nici toți cei ce se coboară în iad, 26. Ci noi, cei vii, vom binecuvânta pe Domnul de acum și până în veac.” Ps. 108:22/109:23: „Ca *umbra* (ebr. לֵצַל/gr. σκιά) ce se înclină m-am trecut. 25 Mântuiește-mă după mila Ta.”

Psalmul 87/88 pare diferit, iar Textul Masoretic are aici „unul din cele mai negre texte din toată Scriptura”, așa cum remarcă Lust (2001, 156), impresia datorându-se (dincolo de discuția despre un ipotetic final pierdut – Gunkel 1998, 179) în mare măsură tocmai surprinzătoarei invocări a refaimilor⁷. Considerăm de aceea că este hazardat ca pe această bază să se desprindă, cum face Gunkel, în registru dogmatic, că Dumnezeu nu ajută dincolo de moarte – ca idee caracteristică religiei vechilor evrei⁸. Dacă această variantă de vocalizare ar fi fost prezentă și pe vremea lor, desigur că traducătorii alexandrini ai Septuagintei vor fi reacționat prompt la pericolul unei asemenea interpretări⁹. De asemenea, trebuie remarcat că, dacă în Isaia 26 am avea într-adevăr *refaimi*, ca în versiunea masoretică, atunci, pe lângă absurdul numirii *refaimilor* „morții lui Dumnezeu” (și destinați învierii), versetele 14 și 19 s-ar contrazice reciproc, creând un pasaj cu adevărat „neinteligibil” – ca să rămânem în termenii lui Pentiuț (ibid.).

⁷ Deși, pentru Lewis (1999, 223), e deja stabilit că מְתִים și מְפָאִים sunt totuna, corespunzând lui *mt*, respectiv *mpm* din textele ugaritice, el nu poate să nu observe și neînțelegerile între cercetători când vine vorba de echivalența celor unor noțiuni (ibid., 226), mai ales că nu poate fi sigur de conotațiile refaimilor, cu certitudine diferite de ale mortului obișnuit (מֵת) (ibid., 228).

⁸ După Rouillard-Bonraisin (1999, 695), noțiunea unui Dumnezeu puternic și dincolo de moarte ar reprezenta doar o dezvoltare târzie, ba chiar un împrumut din baalismul ugaritic. Greutatea versetului 88:11 în negarea învierii e observată și de Lewis (1999, 231).

⁹ Dacă într-adevăr va fi existat vreodată, în unele variante ebraice, vocalizarea *refaimi*, criteriul sensului biblic autentic nu poate fi socotit cel cronologic, căci Scriptura nu a „căzut din cer” o dată pentru totdeauna, de-a gata, imuabilă, ci ea e și șlefuită, curățată și întreținută de comunitatea credincioșilor, într-un permanent proces „midrașic”, cum îl numește Vladimir Petercă (1999, 15, 41-43, 121).

6. Două fațete ale medicinei

Grecescul *ἰατροί*, pe de altă parte, redă o structură consonantică identică, cu vocalizarea **רְפָאִים** – ceea ce, în românește, corespunde, uzual, lui *doctori*. Allan (2001, 379) arată că, din cele 66 de ocurențe ale rădăcinii verbale **רפא** în Vechiul Testament, jumătate au un sens metaforic-general și doar o treime se referă la vindecare fizică. De altfel, **רָפָא** (interșanjabil cu **רָפַח**) are și sensul larg de ‘a repara’¹⁰ – cum se ‘coase o rană’ (v. Iov 5:18), aplicabil, în cazul lui Ilie (v. 3Reg. 18:30), la restaurarea altarului divin (omul fiind și el un templu), dar și la reșezarea pământului după cutremur (v. Ps. 59:4: „*vindecă!* / ἰασαί / **רָפָה** sfărâmăturile lui, că s-a cutremurat”); atunci când se referă la apă, are sensul de ‘potabilizare’ (v. 4Reg. 2:21). Înțelesul de ‘persoane care cos laolaltă’, ca un fel de taxidermiști, e sesizat de Allan (2001) în Iov 13:4, unde doctorii nu sunt decât bieți „cusători laolaltă ai deșertăciunii” (**רְפָאִי אֱלֵל**) – „ai minciunii”, în context¹¹.

Participiul activ **רָפָא** are, totuși, alături de sensul de ‘tămăduitor’, și pe acela de ‘tămăduire’, ca de pildă în Ier. 8:22 („Au doară nu mai este balsam în Galaad? Au doară nu mai este acolo *doctor* (**רָפָא**)? De ce dar nu se vindecă fiica poporului Meu?” – B 1968), iar conform lui Allan (2001, 380), *vindecarea* (prin balsamul (**צָרִי**) cules din jurul Ierihonului) putea avea loc și fără acțiunea unui *doctor*. Folosirea cu sensul clar de ‘doctori’ se întâlnește abia în cazul lui Asa, în 2Paral. (16:12), carte scrisă în perioada post-exilică (în timp ce în locul paralel din 3Reg. 15:23-24 nu se pomenea de vreun medic – ibid. 381): „În anul al treizeci și nouălea al domniei sale s-a îmbolnăvit Asa de picioare [...]; dar el nici la boala sa n-a căutat pe Domnul, *ci pe doctori?*” (B 1968). LXX: οὐκ ἐζητήσεν κύριον ἀλλὰ τοὺς ἰατρούς¹². Această atitudine a fost interpretată drept ignorare a unicului vindecător, Dumnezeu, Care îi

¹⁰ În versiunea siriacă *Peshitta* găsim sensul, , apropiat, al lui **לָא** (*asa*), ‘a vindeca’, ‘reface’, ‘restaura’, cu forma participială **לָא** (*ase*), ‘vindecător’, ‘doctor’ – ca în Fac. 50:2; Iov 13:4; Ier 8:22.

¹¹ B 1968: „Căci voi sunteți niște născocitori ai minciunii, sunteți cu toții niște doctori neputincioși!” B 1914: „Că voi sunteți doftori strâmbi, și toți tămăduitori răilor” – după LXX: ὑμεῖς δὲ ἐστε ἰατροὶ ἄδικοι καὶ ἰατὰι κακῶν πάντε.

¹² TM: **לֹא-רָפָאִים כִּי בְרָפָאִים**/NOVA, VULG: „et nec in infirmitate sua quaesivit Dominum, sed *magis in medicorum arte confisus est*”. Cu absurdul duhului de contrazicere a Septuagintei (și, în același timp, de fals împăciutorism) s-a mers până acolo încât, susținând că **רְפָאִים** e totuna cu *ἰατροί*, adică ‘vindecători’, se deduce că și în 2Paral. 16:12 ar fi fost în ebraică de fapt tot **רְפָאִים**, nu **רָפָאִים** – regele Asa practicând, de fapt, necromanția (Rouillard-Bonraisin 1999, 700).

declarase poporului Său (Ieș. 15:26): „Eu sunt Domnul, tămăduitorul tău” (יְהוָה), calitatea rămânându-I neuzurpată în Vechiul Testament (v. și Înt. 16:12) – ba fiind proiectată și în eternitate, prin Mesia: „prin rănile Lui, noi toți ne-am vindecat” – Is. 53:3.

Că boala reprezenta o necurăție se vede și din faptul că bolnavul trebuia stropit cu sânge sacrificial (Lev. 13, 3) – arată Allan (2001, 378) –, iar când evreii au fugit dintre egiptenii buboși, Iahve „i-a scos pe ei [...] și nu era în semințiile lor bolnav” (Ps. 104:36). În schimb, dacă oricine altcineva ar fi încercat să le ofere vindecare, nu făcea decât să-i amăgească, încercând să-i deturneze de la relația lor cu Creatorul (Deut. 32:39 sau Ier. 19:11). Conform unei serii de apocrife antice, evreii mai obișnuiau totuși să încerce și tratamente magico-medicale – *iatria* și *farmacia* (‘farmecătoria’) însemnând, în epocă, administrarea de leacuri profane combinate cu vrăji revelate de demoni; regele Ezechia ar fi ascuns un astfel de rețetar atribuit lui Solomon, faptă pentru care a primit laudele rabinilor (v. Allan 2001, 385-386).

Statutul condamnat al medicilor suferă treptat o nuanțare: se poate observa că Tobit (în cartea scrisă în sec. III î. Hr.) nu mai e condamnat pentru recursul la ei, chiar dacă tot nu e vindecat („Și m-am dus eu la *doctori*, pentru îngrijire. Ei mi-au uns ochii cu o alifie, dar am rămas orb.” Tob. 2:10, B 1968). Tobit primește vindecarea prin îngerul *Rafael*, care înseamnă „Dumnezeu a vindecat” – însă folosind ficatul de pește, combinat cu fum (care se folosea și în magia păgână). Medicii vor fi apărați de neîncrederea populară în cartea lui Isus fiul lui Sirah¹³, din timpul Macabeilor, întrucât (Allan 2001, 389-390) se integraseră deja în tradiția iudaică, administrând probabil, pe lângă leacuri, și unele incantații religioase, asemănătoare celor păgâne.

Trimitere la o activitate medicală se poate identifica și în traducerea alexandrină a versetului Ieș. 21:19, victima rănită după lovitură beneficiază de *iatreia*, ceea ce poate fi proces de vindecare în urma îngrijirii unui specialist – termenul fiind folosit (Allan 2001, 393) pentru că, în timpul traducerii Septuagintei, avea loc fenomenul sincretismului cultural iudeo-elenist, în urma căruia și medicii își căpătau rolul lor în societatea teocratică evreiască.

În Noul Testament, desigur, medicina nu mai este condamnată, deși ea rămâne într-un registru inferior-lumesc:

¹³ B 1968: Sir. 38:1: „Cinstește pe *doctor* (B 1914: *doftor*) cu cinstea ce i se cuvine, că și pe el l-a făcut Domnul. 3. Știința *doctorului* va înălța capul lui și înaintea celor mari va fi minunat. (...) 12. Și *doctorului* dă-i loc că și pe el l-a făcut Domnul și să nu se depărteze de la tine, că și de el ai trebuință. 13. Că este vreme când și în mâinile lui este miros de bună mireasmă. 14. Că și el *se va ruga Domnului*, ca să dea odihnă și sănătate spre viață. 15. Cel care păcătuiește împotriva Ziditorului său, să cadă (B 1914: cădea-va) în mâinile *doctorului*.”

Mat. 9:12; Marc. 2:17; Luc. 5:31: „Nu cei sănătoși au nevoie de doctor, ci cei bolnavi.” Marc. 5:26: „Și multe îndurase de la mulți doctori, cheltuindu-și toate ale sale, dar nefolosind nimic, ci mai mult mergând înspre mai rău.” Luc. 8:43: „Și o femeie, care de doisprezece ani avea scurgere de sânge și cheltuisese cu doctorii toată averea ei, și de nici unul nu putuse să fie vindecată”. Luc. 4:23: „Și El le-a zis: Cu adevărat Îmi veți spune această pildă: Doctore, vindecă-te pe tine însuși! Câte am auzit că s-au făcut în Capernaum, fă și aici în patria Ta.” Col. 4:14: „Vă îmbrățișează Luca, doctorul cel iubit.”¹⁴

Idea din Ps. 87:11 e preluată și în Ode 5:14 („Iar cei morți nu vor vedea viața, nici doctorii nu[-i] vor învia; de aceea i-ai dus și i-ai nimicit și ai luat toată partea bărbătească de la ei”¹⁵), și ea va rămâne în continuare, ca titlu de virtute și abnegație, în tradiția creștină. Sf. Gorgonia este lăudată de Sf. Grigorie Teologul (2013, 64) pentru evitarea doctorilor, așteptând vindecarea de la Dumnezeu. În cărțile de slujbă regăsim, în mod obișnuit, idei asemănătoare: „Ajutorului omenesc nu mă încredința, Ci tu însăși mă sprijinește și mă mântuiește” (Pavecernița mare); „Ajutorului omenesc nu ne încredința, Preasfântă Stăpână, ci primește rugăciunea robilor tăi” (Paraclisul Născătoarei de Dumnezeu). Dincolo de conotația marginalizantă, medicii nu sunt însă opuși lui Dumnezeu de către exegeza tradițională. Sensul versetului ar fi, după Teodoret (2018, 326): „Dă-mi să văd minunile Tale cât sunt viu, căci dacă voi muri, nu voi găsi doctor care să vindece de moarte, căci nu există vreo astfel de doctorie”¹⁶. Se poate totuși obiecta, pe de altă parte, împreună cu Pentiu (2014), că o remarcă filosofică atât de profundă și-ar găsi cu greu locul într-o rugăciune care se presupune că ar fi fost rostită într-o disperare extremă, ca în Ps. 87.

7. Medicii moderni versus vechii îngropători

O soluție care ar răspunde acestei obiecții și ar rămâne în acord cu nobilul și gloriosul statut actual al medicilor (mai ales după Vasile cel Mare, am putea spune) s-ar desprinde și din observația (Haplea 2019, 193) că pentru **מִיָּאֲרֵי** Septuaginta a mai dat și altă tălmăcire, care deci ar trebui să se suprapună semantic, în oarecare măsură, variantei **ἰατροί**. În Fac. 50:2, găsim cuvântul redat nu prin ‘doctori’, ci prin

¹⁴ Totuși, Iacov (5:14) recomandă *rugăciunea preoților*, ca principal tratament pentru boli.

¹⁵ Trad. Ion Pătrulescu (în vol. SEPT NEC). Versiunea grecească Rahlfs (în LXX) dă aici: οἱ δὲ νεκροὶ ζῶην οὐ μὴ ἴδωσιν οὐδὲ ἰατροὶ οὐ μὴ ἀναστήσουσιν διὰ τοῦτο ἐπιγάγας καὶ ἀπώλεσας καὶ ἦρας πᾶν ἄρσεν αὐτῶν.

¹⁶ AUGUSTIN improvizează alegoric, susținând că sensul de trufie al giganților ar fi fost redat prin medici; o altă legătură o găsește în faptul că există și un ‘urias’ (γίγας) bun, în Ps. 18:6, cum există și uriașul erou negativ – în Ps. 32 (dar în aceste cazuri, în ebraică, nu avem un Refaim, ci pe ‘viteazul’ – רַבִּיר –; mai susține că sculații sunt aceia care *laudă*, iar cel îngropat în mormânt este sufletul mort.

‘îngropători’, ἐνταφιαστής – eng. ‘undertaker’ (antreprenor de pompe funebre) ori ‘embalmer’, de la ἐνταφιαζω ‘to prepare for burial’, ‘to lay out’, ‘to embalm’ (v. LIDDELL). Sau, cum preferă Allan (2001, 380), ‘gravediggers’, trimiterea fiind la *îmbălsămătorii* egipteni care „reparau”, în felul lor, cadavrele¹⁷, înainte de a le înhuma: B 1968: „Apoi a poruncit Iosif doctorilor, slujitori ai săi, să *îmbălsămeze* pe tatăl său și doctorii *au îmbălsămat* pe Israel”¹⁸.

Dacă în titlul Psalmului este într-adevăr vorba de Eman cel din 3Reg. 4:31 și 1Paral. 2:6 sau 15:9, autorul era probabil familiarizat cu Egiptul (lucru valabil și despre Etam), din moment ce era dat, în comparație, ca reprezentant al înțelepciunii egiptene – după Charles Spurgeon, tonalitatea gravă, temele și stilul apropiat de Iov ar trimite și ele spre o sursă de inspirație din zona egipteană¹⁹.

În context (v. 87:6), observăm că de personajul în primejdie „se apropie *prietenii*” – iar dacă am lega acest lucru de prezența, imediat mai jos, a *rofeimilor*, aceia ar fi chiar *îngropătorii* sau *groparii* săi. Înțelesul, prin urmare, ar fi că nu cu morți face Dumnezeu minuni autentice, de vreme ce acelea ar deveni inutile prin moartea primitivelor lor. Sensul: „Oare îngropătorii mai au ceva de laudat când văd că cineva a fost lovit de moarte de către un Dumnezeu exigent?”²⁰ s-ar putea asocia, de pildă, cu v. 58:12: „să nu-i omori pe ei, ca nu cumva să se uite legea Ta” (trad. n.), dar considerăm că este redat explicit în Amos 6:10: „Și nu va scăpa decât un mic număr, ca să scoată oasele din casă. Unul va zice celui care este în fundul casei: «Mai este cu tine cineva?» Și celălalt îi va răspunde: «Nu!» Și cel dintâi îi va zice: «Taci, că nu trebuie să amintești numele Domnului!»”.

O reluare a temei în mai multe locuri biblice diferite validează cel puțin consistența acestei interpretări – ceea ce nu e cazul versiunii masoretice, nemaexistând în Vechiul Testament vreo identificare în rugăciune cu *refaimii*. Dacă avem, așadar, vocalizarea *rofeim* a lui רפאים, traducerea mai fidelă în acest pasaj ar fi ‘îngropători’,

¹⁷ Cum observa Lucian Bлага, „Medicina egiptenilor face minuni, dar numai în ceea ce privește conservarea morților” (*Orizont și stil*, București, Humanitas, 1994, 138).

¹⁸ TM: לְיֹצֵי יִסְרָאֵל עָבְדוּ אֶת־עַבְדֵי יוֹסֵף אֲשֶׁר־עָבְדוּ אֶת־הָרַפְאִים וַיְחַנְּטוּ אֶת־אֲבֹי וַיְחַנְּטוּ אֶת־הָרַפְאִים אֲשֶׁר־עָבְדוּ אֶת־יְהוָה לְיֹצֵי יִסְרָאֵל/ LXX: καὶ προσέταξεν Ἰωσήφ τοῖς παισὶν αὐτοῦ τοῖς ἐνταφιασταῖς ἐνταφιάσαι τὸν πατέρα αὐτοῦ καὶ ἐνεταφίασαν οἱ ἐνταφιασταὶ τὸν Ἰσραὴλ/ B 1914: „Și a poruncit Iosif slugilor sale îngropătorilor, să îngroape pre tatăl său, și au îngropat îngropătorii pre Israel”. Cuvântul *îngropători* e ales și de B 1688 și B 1795, ultima oferind următoarea notă explicativă (vizând Septuaginta și Peshitta): „În unele Biblii să ceteaște: au poruncit doftorilor să unșă pre tatăl său cu arome, și l-au uns”.

¹⁹ “If this be the man, he was famous for his wisdom, and his being in Egypt during the time of Pharaoh’s oppression may help to account for the deep bass of his song, and for the antique form of many of the expressions, which are more after the manner of Job than David” (Spurgeon 1881, 1).

²⁰ O formulare ca „Au morților vei face minuni sau *îngropătorii se vor scula* ca să te laude/și te vor lauda pe Tine?” ține cont și de sugestia lui Cheyne (1904, 140): „Shall physicians *effect their professional success*?”.

nu ‘doctori’, în concordanță cu contextul preexilic (oricât ar conveni sensul mai modern unui anumit tip de discurs edificator). *Medicis* și **לֵבִי**, folosiți în latină și siriacă atât pentru ‘îngropători’, cât și pentru ‘doctori’, arată că diferența față de **ἰατροί** nu era una importantă – sensurile acoperindu-se reciproc în trecut. Însă astăzi s-ar cuveni și o disociere între asistența *ciocilor/îngropătorilor* și cea a *doctorilor/medicilor* (în ale căror mâini poate fi uneori buna mireasmă – Sir. 38:13 – a asemănării cu Tămăduitorul).

Bibliografie

A. Izvoare și lucrări de referință

- ASV = *The Holy Bible: American Standard Version*, 1901, în Bible Works 9.
- AUGUSTIN = Augustinus, *Ennarationes in Psalmos (80-144)*, în J. P. Migne, *Patrologia Latina*, vol. 37.
- B 1688 = *Biblia adecă Dumnezeiasca Scriptură* 1688, ediție jubiliară, București, EIBMBOR, 1998, și *Monumenta Linguae Dacoromanorum. Biblia 1688 – Pars XI, Liber Psalmorum*, ediție de Al. Andriescu, E. Dima, M. A. Gherman, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2003.
- B 1795 = *Biblia de la Blaj, 1795* (traducere de Samuil Micu), Ioan Chindriș (ed.), ediție jubiliară, Cluj/Roma, Napoca Star – Tipografia Vaticana, 2000.
- B 1819 = *Biblia*, Sankt Petersburg, Societatea Biblică Rusă, 1819.
- B 1914 = *Biblia*, Ediția Sfântului Sinod, București, Tipografia Cărților Bisericești, 1914.
- B 1936 = *Sfânta Scriptură* (traducere de Nicodim Munteanu, Gala Galaction, Vasile Radu), București, Institutul Biblic, 1936.
- B 1939 = *Biblia* (traducere de Gala Galaction și Vasile Radu), București, Fundația pentru literatură și artă „Regele Carol II”, 1939.
- B 1944 = *Biblia* (traducere și introducere de Nicodim Munteanu), București, EIBMBOR, 1944.
- B 1968 = *Biblia*, București, EIBMBOR, 1968 (retipărită în 1975, 1988, 2014, 2018).
- BAILLY = A. Bailly, *Dictionnaire Grec-Français*, Paris, Hachette, 2000.
- B ANANIA = *Biblia cu ilustrații*, introducere și postfață de Bartolomeu Valeriu Anania, București, Jurnalul Național/Litera, 2011; *Biblia*, ediție jubiliară a Sfântului Sinod, București, EIBMBOR, 2001.
- B BUZĂU = *Biblia* (ediție de Filotei Pârșoi), Buzău, Tipografia Sfintei Episcopii, tomul 3, 1855.
- BC 2013 = *Biblia*, traducere, introducere, note de Alois Bulai și Eduard Patrașcu, Iași, Departamentul de Cercetare Biblică al Diecezei Romano-Catolice, Sapientia, 2013.
- B JERUS = *Bible de Jérusalem*, Les Éditions du Cerf, 1973, în Bible Works 9.
- B SEGOND = *The French Louis Segond Version 1910*, Online Bible Foundation and Woodside Fellowship of Ontario, în Bible Works 9.
- B SIBIU = *Biblia* (ediție și prefață Andrei Șaguna), Sibiu, Tipografia Episcopiei Ardealului, 1856-1858.

- B VAMVAS = Τα Ιερά Γράμματα, μεταφρασθέντα εκ των Θείων Αρχετύπων (Βρετανική Βιβλική Εταιρεία), Oxford, University Press, 1931.
- B VULG = *Biblia Vulgata – Blaj*, ediție și introducere de Ioan Chindriș, București, Editura Academiei Române, 2005.
- BI 1871; BI 1874 = *Sănta Scriptură a Vechiului și a Noului Testament*, Iași, Societatea Biblică pentru Britania și Străinătate, Goldner, 1871; 1874.
- Bible Works 9*, software biblic, <https://www.bibleworks.com/>.
- BP 1873 = *Sănta Scriptură a Noului și Vechiului Testamentu*, Pesta, Societatea Biblică pentru Britania și Străinătate, Tip. Victor Hornyánsky, 1873.
- BRENTON = *The Septuagint Version of the Old Testament*, Lancelot Brenton (trad.), London, Samuel Bagster and Sons, 1851, în *Bible Works 9*.
- CA = *Codex Alexandrinus – photographic facsimile*, London, British Museum, 1957.
- CEB = *Common English Bible*, Nashville, 2011, în *Bible Works 9*.
- CORN = *Cartea Psalmilor*, traducere de D. Cornilescu, București, Societatea Evanghelică Română, 1920; inclusă și în: *Biblia*, traducere de D. Cornilescu, București, Societatea Evanghelică Română, 1921, și în *Biblia*, BFBS, 1924, retipărită și în anii următori, cu toate detaliile textuale deplin stabilite în 1928.
- CORNREV = *Biblia*, traducere de D. Cornilescu, BFBS, 1931 și ulterior.
- CS = *Codex Sinaiticus (typographical facsimile)*, Cambridge, Leslie McFall, 2006.
- CV = *Codex Vaticanus B*, Istituto Poligrafico e Zecca dello Stato, 1999.
- DBY = *The English Darby Bible 1884/1890*, John Nelson Darby (trad.), Ontario, Online Bible Foundation & Woodside Fellowship, 1988-1997.
- ESV = *The Holy Bible: English Standard Version*, Wheaton, Crossway Bibles – Good News Publishers, 2007, în *Bible Works 9*.
- GBV = *Biblia*, Gute Botschaft Verlag, 1989, 1990, 2001.
- KJV = *1769 Blayney Edition of the 1611 King James Version of the English Bible*, Ontario, Online Bible Foundation & Woodside Fellowship, în *Bible Works 9*.
- KOEHLE = L. Koehler/ W. Baumgartner, *The Hebrew and Aramaic Lexicon of the Old Testament*, Leiden/New York/Köln, Brill, 1994.
- LIDDELL = H. Liddell/ Robert Scott, *A Greek-English Lexicon*, New York, Harper & Brothers, 1883.
- LUTHER = *Biblia*, Martin Luther (trad.), 1545, în *Bible Works 9*.
- MS 45 = Manuscrisul 45 al Bibliotecii Filialei Cluj a Academiei Române, în *Monumenta Linguae Dacoromanorum. Biblia 1688, Pars XI, Liber Psalmorum*, ediție de Al. Andriescu, E. Dima, M. A. Gherman, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2003.
- MS 4389 = Manuscrisul 4389 al Bibliotecii Academiei Române, în *Monumenta Linguae Dacoromanorum. Biblia 1688, Pars XI, Liber Psalmorum*, ediție de Al. Andriescu, E. Dima, M. A. Gherman, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2003.
- NAB = *New American Bible*, Washington, Confraternity of Christian Doctrine, Inc., 2011, în *Bible Works 9*.
- NAS = *The New American Standard Bible*, The Lockman Foundation, 1995, în *Bible Works 9*.
- NET = *New English Translation (The NET Bible)*, Version 1.0, 1996-2006, Biblical Studies Press, L. L. C., în *Bible Works 9*.
- NIB = *The Holy Bible: New International Version (UK)*, tr. International Bible Society, Grand Rapids/London, Zondervan/Hodder & Stoughton, 1984, în *Bible Works 9*.

- NIRV = *Holy Bible, New International Reader's Version*, International Bible Society (trad.), Grand Rapids/London, Zondervan/Hodder & Stoughton, 1998, în Bible Works 9.
- NIV = *The Holy Bible: New International Version*, International Bible Society (trad.), Grand Rapids/London, Zondervan/Hodder & Stoughton, 2011, în Bible Works 9.
- NJB = *New Jerusalem Bible*, ed. Henry Wansbrough, London, Darton, Longman & Todd Limited, Doubleday, 1985, în Bible Works 9.
- NOVA = *Nova Vulgata Bibliorum Sacrorum Editio*, E. Schick (ed.), Vatican, 1979, în Bible Works 9.
- NTR = *Biblia, noua traducere în limba română*, Belfast, Living Truth Publishing, Biblica Europe, 2007, 2010, 2014.
- P 1957 = *Psaltirea*, București, IBMBOR, 1957.
- PA 1710 = *Psaltirea*, Antim Ivireanul (ed.), Târgoviște, 1710 (B.A.R., CRV 161 B).
- P ARC = *Biblioteca Scripturii. XI. Psalmii*, traducere de F. Băltăceanu și M. Broșteanu, București, Arhiepiscopia Romano-Catolică, 1993.
- P ARISTIA = *Biblia Sacra Psalmi*, C. Aristia (trad.), București, Societatea Ierografică Bretanică și Streină, 1859.
- P BĂLGRAD = *Psaltirea de la Alba Iulia 1651*, ediție de M. Moraru, A. Moraru și M. Gherman, Alba Iulia, Reîntregirea, 2001.
- P CIMARA = *Psaltirea lui David*, traducere de Calomira de Cimara, Iași, Lumina Moldovei, 1923.
- PC 1577, PC 1589: Coresi, *Psaltirea slavo-română (1577), în comparație cu psaltrile coresiene din 1570 și 1589*, ediție și introducere de Stela Toma, București, Editura Academiei, 1976.
- PD 1680 = Dosoftei, *Psaltirea de'nțăles*, ediție și introducere de Mihaela Cobzaru, Iași, Demiurg, 2007.
- PD 1725 = *Psaltirea*, Damaschin Dascălul (ed.), Râmnic, 1725 (B.A.R., CRV 186).
- Peshitta = *The Peshitta Psalter, According to the West Syrian Text*, William Emery Barnes (ed.), Cambridge University Press, 1904; cf. *Biblia Sacra Polyglotta*, Brian Walton (ed.), London, 1654-1657.
- P HURM = *Psaltirea Hurmuzaki*, ediție și introducere de I. Gheție și M. Teodorescu, București, Editura Academiei, 2005.
- PEP = *A Psalter for Prayer*, James, David Mitchell (ed.), Jordanville NY, Holy Trinity, 2011.
- PIM 1867 = *Cartea Psalmilor*, Ieronim Voruslan (trad.), Meyer (rev.), Iași, Societatea Biblică Britană și Străină, Goldner, 1867.
- P KELLER = *Psalmii*, Keller-Stefanide (trad.), București, Societatea Ierografică Britanică și Străină, Tipografia Stephan Rassidescu, 1863.
- P ONCIUL = *Cartea Psalmilor. Traducere și explicare după textul masoretic de Isidor de Onciul*, Emilian Voiutski (ed.), Cernăuți, Editura erezilor, 1898.
- P PANDREA = *Cartea Psalmilor – Sefer Tehilim*, Liviu Pandrea (trad.), Cluj, Viața Creștină, 1993.
- P SCHEIANĂ = *Psaltirea Scheiană comparată cu celelalte Psaltri din sec. XVI și XVII traduse din slavonește*, ediție de I.-A. Candrea, Socec, București, 1916; *Psaltirea Scheiană (1482)*, ediție de I. Bianu, Edițiunea Academiei, București, 1889.
- P VORUSLAN = *Cartea Psalmilor*, Ieronim Voruslan (trad.), București, Societatea Biblică Britană și Esternă, Weiss, 1866.
- PVD 1673 = Dosoftei, *Psaltirea în versuri*, ediție și introducere de N. A. Ursu, MMS, Iași, 1974.

- SANDER = Sander, N./Trenel, I., *Dictionnaire Hebreu-Français*, Paris, B.A.I., 1859.
- SEPT NEC = *Septuaginta*, vol. 4/I (Psalmii, Odele, Proverbele, Ecclaziastul, Cântarea cântărilor), C. Bădiliță, F. Băltăceanu, M. Broșteanu (ed.), traducerea Psalmilor de Francisca Băltăceanu și Monica Broșteanu, București/Iași, Colegiul Noua Europă/Polirom, 2006.
- SEPTUAGINTA (LXX) = *Septuaginta*, A. Rahlfs (ed.), German Bible Society – edițiile 1971 (a IX-a, în Bible Works 9) și 1979.
- Sf. Grigorie Teologul, *Cuvântări*, București, Editura de Suflor, 2013.
- STEP Bible 2.0, software biblic, <https://www.stepbible.org/html/en-26-c.html>.
- Theodorit al Cirului, *Tălcuire a celor o sută cincizeci de psalmi ai Prorocului Împărat David*, București, Editura Sophia, 2018.
- TM = Textul Masoretic, textul ebraic din *Codex Leningradensis*, conform ediției *Biblia Hebraica Stuttgartensia*, Stuttgart, Deutsche Bibelgesellschaft, 1997, și versiunii electronice Michigan-Claremont (1982), inclusă în Bible Works 9.
- TOB = *Traduction Œcuménique de la Bible, édition à notes essentielles*, Société biblique française & éditions du Cerf, 1988, în Bible Works 9.
- VT IAȘI = *Sânta Scriptură a Vechiului Testament*, tomul al doilea, Iași, Societatea Biblică Britană și Străină, Goldner, 1867.
- VULGATA = *Biblia Sacra Iuxta Vulgatam Versionem*, R. Weber, B. Fischer, J. Gribomont, H. F. D. Sparks, W. Thiele (ed.), Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart, edițiile 1983 (în Bible Works 9) și 2007.

B. Literatură secundară

- Achimescu, Nicolae, *Istoria și filosofia religiilor. Religii ale lumii antice*, București, Basilica, 2015.
- Allan, Nigel, *The Physician in Ancient Israel: His Status and Function*, „Medical History” (Cambridge), July 2001, 45, 377-394.
- Brueggemann, Walter, *On “Being Human” in the Psalms*, în William Brown (ed.), *The Oxford Handbook of the Psalms*, Oxford, Oxford University Press, 2014, 515-528.
- Cheyne, T. K., *The Book of Psalms, Translated from a Revised Text with Notes and Introduction*, London, Kegan Paul, 1904.
- Conțac, Emanuel (ed.), *Cornilescu. Din culisele publicării celei mai citite traduceri a Sfintei Scripturi*, Cluj Napoca, Logos – Risoprint, 2014.
- Cornilescu, Dumitru, *Câteva lămuriri în chestiuni de traducere a Bibliei*, „Biserica Ortodoxă Română”, XLI, 1923, 8, 567-570.
- Goulder, Michael, *The Psalms of the Sons of Korah*, Sheffield, JSOT Press, 1982.
- Gunkel, Hermann, *Introduction to Psalms. The Genres of the Religious Lyric of Israel* (tr. James Nogalski), Macon, Georgia, Mercer University Press, 1998.
- Haplea, Ioan Ștefan, *Sintagme și idei medicale în Biblia de la București – entitatea patologică tzaraat, în Receptarea Sfintei Scripturi: între filologie, hermeneutică și traductologie*. Lucrările Simpozionului Național „Explorări în tradiția biblică românească și europeană” (Iași, 24-25 mai 2018), coord. Eugen Munteanu, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2019, 191-202.
- Levin, Gabriel, *Hezekiah’s Tunnel*, Jerusalem, Ibis, 1997.
- Lewis, T. J., *Cults of the Dead in Ancient Israel and Ugarit*, Atlanta, Scholars Press, 1989.

- Lewis, Theodore J., *Dead*, în K. Van der Toorn, B. Becking, P. Van der Horst (ed.), *Dictionary of Deities and Demons in the Bible*, Leiden/Boston/Köln/Grand Rapids/Cambridge UK, Brill-Eerdsmans, 1999, 223–231.
- Lust, Johan, *The pišqab be'emša' pasuq, the Psalms, and Ezekiel 3,16*, în R. Hiebert, C. Cox, P. Gentry (ed.), *Old Greek Psalter*, Sheffield, Academic Press, 2001, 149-162.
- Pentiuc, Eugen, *The Old Testament in Eastern Orthodox Tradition*, New York, Oxford University Press, 2014.
- Petercă, Vladimir, *Regele Solomon în Biblia ebraică și în cea grecească. Contribuție la studiul conceptului de midraș*, Iași, Polirom, 1999.
- Rouillard-Bonraisin, Hedwige, *Rephaim*, în K. Van der Toorn, B. Becking, P. Van der Horst (ed.), *Dictionary of Deities and Demons in the Bible*, Leiden/Boston/Köln/Grand Rapids/Cambridge UK, Brill-Eerdsmans, 1999, 692–700.
- Spurgeon, C. H., *The Treasury of David*, vol. IV, London/Edinburgh/New York, Marshall Brothers, 1881.
- Williams, Tyler, *Towards a Date for the Old Greek Psalter*, în R. Hiebert, C. Cox, P. Gentry (ed.), *Old Greek Psalter*, Sheffield, Academic Press, 2001, 248-277.
- Zernecke, Anna Elise, *Mesopotamian Parallels to the Psalms*, în William Brown (ed.), *The Oxford Handbook of the Psalms*, Oxford, University Press, 2014, 27-42.